

O P V S C V L A

A R C H Æ O L O G I C A

IZDAVAČ / PUBLISHER

ARHEOLOŠKI ZAVOD FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY, FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES, UNIVERSITY OF ZAGREB

IZDAVAČKI SAVJET / EDITORIAL ADVISORY BOARD

Rajko BRATOŽ (Ljubljana), Andreas LIPPERT (Wien), Juraj PAVUK (Nitra),
Guido ROSADA (Padova), Elisabeth WALDE (Innsbruck), Nives MAJNARIĆ-PANDŽIĆ (Zagreb),
Petar SELEM (Zagreb), Tihomila TEŽAK-GREGL (Zagreb), Marin ZANINOVIĆ (Zagreb)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNICI / EDITORS

Helena TOMAS & Domagoj TONČINIĆ

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Helena TOMAS, Domagoj TONČINIĆ, Rajna ŠOŠIĆ, Dino DEMICHELI, Iva KAIĆ
svi iz Zagreba / all from Zagreb

GRAFIČKO OBLIKOVANJE / GRAPHIC DESIGN

Miljenko GREGL

ADRESA IZDAVAČA / ADDRESS OF THE PUBLISHER

Arheološki zavod Filozofskog fakulteta
Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences
10000 ZAGREB – CROATIA
I. LUČIĆA 3 – P.O. BOX 171

TISAK / PRINTED BY

AKD d.o.o.

RAČUNALNI PRIJELOM / COMPUTER LAYOUT

Ivana SUDAREVIĆ & Boris BUI for FF-press

LEKTOR / LANGUAGE EDITOR

Ivan MARKOVIĆ

PRIJEVOD NA ENGLLESKI / TRANSLATION TO ENGLISH

Edward Bosnar, Apostrof d.o.o.

GODIŠNJAK / ANNUAL

NAKLADA / ISSUED

600 primjeraka – 600 copies

Izdavanje časopisa novčano podupiru

MINISTARSTVO ZNANOSTI, OBRAZOVANJA I ŠPORTA REPUBLIKE HRVATSKE i MINISTARSTVO KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE

Publishing of the journal financially supported by

MINISTRY OF SCIENCE, EDUCATION AND SPORTS OF THE REPUBLIC OF CROATIA and
MINISTRY OF CULTURE OF THE REPUBLIC OF CROATIA

Službena kratica ovoga časopisa je *Opusc.archaeol. (Zagreb)* / Official abbreviation of this journal's title is *Opusc.archaeol. (Zagreb)*

URL: www.ffzg.hr/arheo/opuscula

Dostupno na / Available at Ebsco Publishing (www.ebscohost.com)

Tiskano 2010. / Printed in 2010

O P V S C V L A

ARCHÆOLOGICA

2010

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
FACULTY OF HUMANITIES
AND SOCIAL SCIENCES,
UNIVERSITY OF ZAGREB

RADOVI ARHEOLOŠKOG ZAVODA
PAPERS OF THE DEPARTMENT
O F A R C H A E O L O G Y

SADRŽAJ

CONTENTS

<i>Klara BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ</i>	BALE I KERAMIČKI MATERIJAL IZ PALAČE SOARDO-BEMBO (ISTRAŽIVANJE 2000. – 2003.) BALE AND THE POTTERY FROM THE SOARDO-BEMBO CASTLE (RESEARCH, 2000-2003) <i>Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper</i> _____	7
<i>Saša KOVAČEVIĆ & Tomislav HRŠAK</i>	PRILOG POZNAVANJU NASELJENOSTI VIROVITIČKE PODRAVINE TIJEKOM STARIJEGA ŽELJEZNOG DOBA A CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING HUMAN SETTLEMENT IN THE VIROVITICA PODRAVINA DURING THE EARLY IRON AGE <i>Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper</i> _____	37
<i>Iva KAIĆ</i>	ČETIRI INTAGLIA S GARDUNA U MUZEJU CETINSKE KRAJINE FOUR INTAGLIOS FROM GARDUN IN THE CETINA TERRITORIAL MUSEUM <i>Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper</i> _____	115
<i>Sanja IVČEVIĆ</i>	DIJELOVI VOJNIČKE OPREME IZ GARDUNA U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U SPLITU COMPONENTS OF MILITARY GEAR FROM GARDUN IN THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN SPLIT <i>Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper</i> _____	127
<i>Marko SINOBAD</i>	JUPITER I NJEGOVI ŠTOVATELJI U SVJETLU EPIGRAFSKIH IZVORA NA PODRUČJU HRVATSKE JUPITER AND HIS WORSHIPERS IN THE LIGHT OF EPIGRAPHIC SOURCES IN CROATIA <i>Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper</i> _____	145
<i>Julijana VISOČNIK</i>	NAMES ON CELEIAN INSCRIPTIONS IN NUMBERS AND TABLES – A COMPARISON BETWEEN TOWN AND AGER <i>Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper</i> _____	229
<i>Nikolina URODA</i>	PRILOG POZNAVANJU RANOKRŠĆANSKE CRKVE NA LOKALITETU BIČINA U POLAČI A CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING THE EARLY CHRISTIAN CHURCH AT THE BIČINA SITE IN POLAČA <i>Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper</i> _____	241
<i>Krešimir FILIPEČ</i>	SREDNJOVJEKOVNA KERAMIKA S LOKALITETA BORINCI-CRKVIŠTE-CRNI GAJ 1961. MEDIEVAL POTTERY FROM THE BORINCI-CRKVIŠTE-CRNI GAJ SITE DISCOVERED IN 1961 <i>Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper</i> _____	255

<i>Daria LOŽNJAK DIZDAR</i>	MAREK GEDL, <i>DIE LANZENSPITZEN IN POLEN, PRÄHISTORISCHE BRONZEFUNDE, ABTEILUNG V, BAND 3, MAINZ, 2009, 127 STR., 60 TAB.</i> MAREK GEDL, <i>DIE LANZENSPITZEN IN POLEN, PRÄHISTORISCHE BRONZEFUNDE (ABTEILUNG V, BAND 3), MAINZ, 2009, 127 PP., 60 PLATES</i> <i>Recenzija / Review</i> _____	285
<i>Mirjana SANADER</i>	NENAD CAMBI, <i>SARKOFAZI LOKALNE PRODUKCIJE U RIMSKOJ DALMACIJI OD II. DO IV. STOLJEĆA, KNJIŽEVNI KRUG, SPLIT, 2010.</i> NENAD CAMBI, <i>SARKOFAZI LOKALNE PRODUKCIJE U RIMSKOJ DALMACIJI OD II. DO IV. STOLJEĆA. SPLIT: KNJIŽEVNI KRUG, 2010</i> <i>Recenzija / Review</i> _____	289
<i>UREDNICI / EDITORS</i>	UPUTE ZA SURADNIKE ČASOPISA <i>OPUSCULA ARCHAEOLOGICA</i> INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS TO THE JOURNAL <i>OPUSCULA ARCHAEOLOGICA</i> _____	297

Mirjana SANADER

NENAD CAMBI, *SARKOFAZI LOKALNE PRODUKCIJE U RIMSKOJ DALMACIJI OD II. DO IV. STOLJEĆA*, KNJIŽEVNI KRUG, SPLIT, 2010.

NENAD CAMBI, *SARKOFAZI LOKALNE PRODUKCIJE U RIMSKOJ DALMACIJI OD II. DO IV. STOLJEĆA*. SPLIT: KNJIŽEVNI KRUG, 2010

Recenzija / Review

Primljeno / Received: 25. 10. 2010.
Prihvaćeno / Accepted: 25. 10. 2010.

Mirjana Sanader
Odsjek za arheologiju Filozofskoga fakulteta
Ivana Lučića 3
HR-10000 Zagreb
msanader@ffzg.hr

Sarkofazi su bili sanduci u koje su se polagali pokojnici po pogrebnom običaju poznatu još u minojskoj kulturi, a proizvodili su se od različitih materijala, kao što su drvo, terakota i kamen. Najraniji sarkofazi bili su znatno kraći od onih koji su se kasnije uobičajili (jer su se u njih pokojnici polagali u zgrčenom položaju) i znali su biti obojeni i dekorirani. I u Rimskome su se Carstvu pokojnici u određenom vremenskom razdoblju počeli polagati u sarkofage, pa je početkom 2. st. po. Kr. došlo do znatna povećanja njihove proizvodnje. Ta se pojava vezuje uz promjene u društvu, kad se pokojnike više ne spaljuje, nego ih se polaže. Iako su se sarkofazi koristili do kasne antike, njihova je proizvodnja vrhunac dosegla tijekom 2. i 3. st.

Istraživanje rimskih sarkofaga provodi se u arheološkoj znanosti već više od stoljeća. Prva značajnija znanstvena istraživanja započela su u drugoj polovici 19. st. u Njemačkoj, u tada tek osnovanu Njemačkom arheološkom institutu (u to vrijeme institut se zvao Kaiserliches Deutsches Archäologisches Institut), kad je g. 1869. Otto

Sarcophagi were coffins in which the deceased were laid according to interment rites known since the Minoan culture, and they were made of various materials, such as wood, terracotta and stone. The earliest sarcophagi were much shorter than those which became common later (for the deceased were laid in them in crouched position) and they could be painted and adorned. Even in the Roman Empire at some point, the deceased began to be laid in sarcophagi, so at the beginning of the second century AD their production increased considerably. This phenomenon was tied to social changes, when the deceased were no longer cremated but rather interred. Even though sarcophagi were used until Late Antiquity, their production peaked during the second and third centuries.

Research into Roman sarcophagi has been conducted in the archaeological field for over a century. The first major research commenced in Germany in the latter half of the nineteenth century, in the then newly-established German Archaeological Institute (at the time the institute was called Kaiserliches Deutsches Archäologisches Institut), when, in

Jahn utemeljió projekt *Das Corpus der antiken Sarkophagreliefs* (ASR).¹ U *Korpusu* je dosad objavljeno oko 4 500 rimskih sarkofaga, od 15 000 primjeraka koliko ih je dosad otkriveno. Upravo su te objave potaknule daljnja istraživanja sarkofaga, pa je tako npr. analiza portreta i figura s carskodobnih reljefnih sarkofaga uvelike olakšala razumijevanje stilske kronologije rimske umjetnosti. Osim toga istraživanjem sarkofaga razjašnjene su i mnoge ikonografske nedoumice rimske plastike.

Istraživači sarkofage razlikuju po obliku, po temama prizora, ali i po radionicama. Najznačajnije radionice koje su izrađivale sarkofage nalazile su se u gradu Rimu, u Atici i Maloj Aziji (Dokimionu). Osim tih triju glavnih središta proizvodnje poznate

1869, Otto Jahn launched the project *Das Corpus der antiken Sarkophagreliefs* (ASR).¹ Thus far, approximately 4,500 Roman sarcophagi have been published in the *Corpus*, out of the 15,000 examples discovered up to the present. It was precisely these publications which inspired further research into sarcophagi, so that, for example, analysis of portraits and figures from imperial-era relief sarcophagi greatly improved the understanding of the stylistic chronology of Roman art. Additionally, sarcophagus research clarified many iconographic uncertainties surrounding Roman plastic arts.

Researchers distinguish sarcophagi by shape, by the motifs of the scenes depicted on them, and by their workshops. The most important workshops that made sarcophagi were in Rome, Attica and Asia Minor (Docimium). Besides these three principal production centres, local workshops in various Roman provinces were also known. Sarcophagi were made in them on which researchers observed the mixture of influences of the major workshops with local traditions. The best known local workshops were in Aquileia, Ravenna and Salonica.

Archaeologist Nenad Cambi, a member of the Croatian Academy of Arts and Science, dedicated a considerable portion of his research to Roman sarcophagi. To recall, in 1977 he published a study of sarcophagi in Dalmatia that originated in the workshops of Rome, and later he analyzed sarcophagi of Attic origin discovered on the Eastern Adriatic seaboard.² In the book discussed here, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji* (Locally-made Sarcophagi in Roman Dalmatia), Cambi analyzes, as the title indicates, sarcophagi from local workshops. In a way, this book completes the research into Roman sarcophagi in Dalmatia, of which over 2,000 have been preserved.³

The book consists of four units: the text, the catalogue, the plates and a German translation, as well as the customary technical components. The text is divided into several chapters, in which the author

¹ Friedrich Matz Stariji postao je 1870. g. prvim voditeljem projekta, nakon njega vođenje projekta preuzima Carl Robert, pa Gerhart Rodenwaldt. Glavni voditelji bili su nakon toga Friedrich Matz Mlađi, Bernard Andreae, Guntram Koch, Klaus Fittschen, Walter Trillmich i Ortwin Dally. Od 2007. g. naovamo o projektu brine međunarodni Savjet zadužen od središnje uprave Njemačkog arheološkog instituta.

¹ In 1870, Friedrich Matz Sr. became the first project leader, followed by Carl Robert and then Gerhart Rodenwaldt. The principal project heads after this were Friedrich Matz Jr., Bernard Andreae, Guntram Koch, Klaus Fittschen, Walter Trillmich and Ortwin Dally. From 2007 onward, the project has been under the care of an international Council charged by the central administration of the German Archaeological Institute.

² N. Cambi, "Stadtrömische Sarkophagen in Dalmatien," *Archäologischer Anzeiger*, Berlin, 1977, pp. 444-459; *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split, 1988.

³ N. Cambi examined the sarcophagi made in Rome and analyzed those which originated in Attic workshops. By the same token, he ascertained that among the sarcophagi from Asia Minor used in Dalmatia, only a few fragments have been preserved (p. 8).

su i lokalne radionice iz različitih rimskih provincija. U njima su se izrađivali sarkofazi kod kojih su istraživači uočili miješanje utjecaja velikih radionica s lokalnom tradicijom. Najpoznatije lokalne radionice nalazile su se u Akvileji, Ravenni i Solunu.

Akademik Nenad Cambi velik je dio svojega znanstvenog istraživanja posvetio i rimskim sarkofazima. Podsjetimo da je već 1977. g. objavio raspravu o sarkofazima u Dalmaciji što potječu iz radionica grada Rima, a kasnije analizirao sarkofage antičkoga porijekla koji su pronađeni na istočnoj obali Jadrana.² U knjizi o kojoj je ovdje riječ, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, kako i naslov najavljuje, Cambi analizira sarkofage iz domaćih radionica. Tim je radom istraživanje rimskih sarkofaga, kojih je u Dalmaciji sačuvano više od 2 000.,³ na neki način zaokruženo.

Knjiga se sastoji od četiri velike cjeline – teksta, kataloga, tabli i njemačkog prijevoda – te uobičajena tehničkog aparata. Tekst je podijeljen u više poglavlja u kojima se objašnjavaju arheološki pojmovi kao što su nadgrobni spomenici, lokalna produkcija, ali govori se i o kamenolomima, radionicama, pa i o njihovim cijenama. Osim toga autor sintetizira dosadašnja saznanja u pitanjima oko tipologije, stila i ikonografije te postavlja pitanja kronologije i datiranja. Navodi o pojedinim sarkofazima koje autor odabire iz cjelokupna korpusa dalmatinskih sarkofaga iz domaćih radionica, a koji argumentiraju postavke u tekstovima, nižu se kao i sami tekstovi u kronološkom redoslijedu. Iako se radi o vrlo zahtjevnu sadržaju, knjiga se čita/studira relativno lako, zahvaljujući Cambijevu posebnu stilu pisanja, ali i atraktivnosti samoga teksta, koji autor zna “začiniti” donošenjem podataka što jamačno intrigiraju naše suvremenike (kao što su npr. cijene sarkofaga). Međutim, da ne bi bilo zabune, autor sustavno i vrlo temeljito koristi znanstveni aparat koji pak znalcu omogućava daljnje korištenje knjige. Kao primjer može se navesti poglavlje o branju kamena u Dalmaciji. Autor kaže da u Dalmaciji nema mramora, ali je zato vapnenac koji se bere izvrsne kakvoće. Nakon navođenja povijesnih izvora koji pišu o dalmatinskim kamenolomima autor nabraja i najpoznatije antičke kamenolome, njihove upravitelje, kultne zaštitnike. Nadalje, objašnjava i postupak transporta kamenih blokova ili pak već izdubljenih blokova – poluproizvoda – te citira znanstvenu literaturu o navedenom.

explains archaeological terms such as gravestones and local production, and he also discusses quarries, workshops and even their prices. Cambi additionally provides a synthesis of all previous knowledge on questions concerning typology, style and iconography, as well as chronology and dating. The entries on individual sarcophagi which Cambi selected from the entire body of Dalmatian sarcophagi produced in local workshops, and which back the postulates put forth in the texts, are arranged like the texts themselves in chronological order. Even though the subject matter is quite demanding, the book is rather easy to read and study, thanks to Cambi’s specific writing style, as well as the attractiveness of the text itself, which is “flavoured” with information that will certainly intrigue our contemporaries (such as, for example, the prices of sarcophagi). However, in case there is any doubt, the author systematically and quite thoroughly utilizes the scholarly apparatus which allows knowledgeable readers to make further use of the book. An example of this is the chapter on the extraction of stone in Dalmatia. Cambi observes that there is no marble in Dalmatia, although high-quality limestone was quarried there. After citing the historical sources which speak of the Dalmatian quarries, Cambi also lists the best known quarries of Antiquity, their administrators, and cult patrons. Furthermore, he explains the procedures employed to transport stone blocks or even already hollowed-out blocks – semi-products – and cites the relevant scholarly literature.

The largest city of the Roman province of Dalmatia was Salona, which was also the provincial capital, the city with the largest population and the most buying power. Therefore it comes as no surprise that the best workshop for sarcophagus production was located precisely in Salona. There are no archaeological nor written traces of this workshop’s facilities, but inscriptions have been preserved which mention the presence of stonemasons (*lapidarius*). There were certainly a considerable number of them, for guilds had been organized (*collegium lapidarium*). Cambi similarly introduces readers to the procedures involved in purchasing a sarcophagus in the workshops in which they were made. On offer were sarcophagi which could satisfy all buyer needs and preferences. Thus, besides imported unfinished marble blocks, sarcophagi were also imported with already completed scenes, as well as semi-products that were then finished in local workshops according to the preferences of buyers. Similarly, there were finished and semi-finished local products, just as there was the possibility of ordering an exceptional piece either from a local workshop or from one of the workshops famed in the Empire. The range of products was diverse, so everything depended on a given

² N. Cambi, *Stadtrömische Sarkophagen in Dalmatien*, *Archäologischer Anzeiger*, Berlin, 1977, str. 444–459; *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split, 1988.

³ N. Cambi obradio je sarkofage izrađene u gradu Rimu i analizirao one koji su potekli iz antičkih radionica. Isto tako ustanovio je da je od maloazijskih sarkofaga koji su bili korišteni u Dalmaciji sačuvano samo nekoliko fragmenata (str. 8).

Najveći grad rimske provincije Dalmacije bila je Salona, koja je ujedno bila i glavni grad provincije, grad s najviše stanovništva i s najvećom platežnom moći. Stoga nije čudo da su se baš u Saloni nalazile i najbolje radionice za izradu sarkofaga. O tim radioničkim postrojenjima nemamo arheoloških ni pisanih tragova, ali sačuvani su nam natpisi koji spominju nazočnost kamenoklesara (*lapidarius*). Njih je sigurno bio veći broj jer su bili organizirani u udruženja (*collegium lapidariorum*). Autor nas isto tako uvodi u postupak kupnje sarkofaga koji se obavljao u radionicama u kojima su se i izrađivali. A u ponudi je bilo sarkofaga koji su mogli zadovoljiti sve potrebe i želje kupaca. Dakle osim uvezenih neobrađenih kamenih blokova od mramora bilo je i uvezenih sarkofaga s već gotovim prizorima ili uvezenih poluproizvoda koji su se dovršavali u lokalnoj radionici po želji kupca. Jednako tako bilo je i gotovih lokalnih proizvoda i poluproizvoda, kao što je postojala i mogućnost narudžbe izuzetnog komada ili iz lokalne ili pak iz neke od slavni radionica u Carstvu. Ponuda je bila raznovrsna pa je sve ovisilo o platežnoj sposobnosti kupca. Dakako da autor o svemu što opisuje navodi i pisane izvore, koji u nekim slučajevima donose i cijene pojedinih proizvoda.

Iako je Salona bila najveći grad Dalmacije, i u drugim je antičkim gradovima u Dalmaciji obitavalo brojno stanovništvo koje se sigurno u određenom vremenskom razdoblju pokapalo u sarkofazima. Međutim frapantna je činjenica da ih je iz drugih mjesta u provinciji sačuvan razmjerno mali broj.

O formi i dekoraciji rimskih sarkofaga iz grada Rima, Atike i Male Azije, kao i o nekim značajnim radionicama iz rimskih provincija, napisana je brojna literatura pa se čini kao da je o toj temi gotovo sve poznato.⁴ Međutim o tipologiji i ikonografiji sarkofaga iz radionica provincije Dalmacije, za koje je već odavno primijećeno da bi mogli biti proizvodi lokalnih majstora, raspravljalo se u manjoj mjeri.⁵ A gotovo sve te rasprave potječu iz pera akademika N. Cambija.⁶

⁴ Na ovom mjestu podsjetimo samo na neke od radova, i to onih autora koji su u određenim razdobljima vodili projekt ASR: B. Andreae, "Bibliographie zur Sarkophagforschung nach Rodenwaldt 1945-1980", ANRW 2, 12, 2, Berlin, 1981, str. 3-64; G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Handbuch der Archäologie, München, 1982; G. Koch, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt, 1993.

⁵ Salonitanske sarkofage sakupljao je već od druge polovice 19. st. don Frane Bulić i o tome vrijedno izvješćivao u časopisu splitskog arheološkog muzeja *Bullettino di archeologia e storia dalmata*.

⁶ N. Cambi već je 1995. g. na međunarodnom skupu u Marburgu predstavio karakteristike sarkofaga iz lokalnih salonitanskih radionica: *Sarkophage aus salonitanischen Werkstätten, Akten des Symposiums "125 Jahre Sarkophag-Corpus"*, Marburg, 4.-7. Oktober 1995, Mainz am Rhein, 1998, str. 169-181. Radovi koji

customer's buying power. Cambi certainly cites written sources for all of these aspects, some of which even provide the prices of individual products.

Even though Salona was the largest city in Dalmatia, other Roman-era cities in Dalmatia had sizeable populations which certainly, over a given period, conducted interments in sarcophagi. However, a striking fact is that only a rather small number of these from other places in the province have been preserved.

Much has been written about the form and decoration of Roman sarcophagi from Rome, Attica and Asia Minor and on some of the major workshops in the Roman provinces, so it would appear that almost everything about this subject is already known.⁴ However, the typology and iconography of sarcophagi from the provincial workshops of Dalmatia, which have long been noted as the possible works of local masters, have been discussed to a lesser extent.⁵ And almost all of these discussions came from the pen of Nenad Cambi.⁶

Cambi presents the results of his research, analysis and observations from many years of scholarly consideration of Dalmatian sarcophagi or, perhaps better stated, Salona sarcophagi (of which approximately 2,000 examples are known, while only about ten from other Dalmatian workshops have been preserved) in the sixth, seventh and eighth chapters of this book. These chapters cover the shapes, decoration and epigraphy of sarcophagi, and from the scholarly perspective they are the most important

⁴ Here I would like to recall just some of the works by authors who led the ASR project at certain periods: B. Andreae, "Bibliographie zur Sarkophagforschung nach Rodenwaldt 1945-1980", ANRW 2, 12, 2, Berlin, 1981, pp. 3-64; G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Handbuch der Archäologie, München, 1982; G. Koch, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt, 1993.

⁵ Fr. Frane Bulić began gathering the Salona sarcophagi already in the latter half of the nineteenth century, and he diligently reported on this in the journal of the Archaeological Museum in Split, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*.

⁶ Already in 1995, Cambi presented the features of sarcophagi from the local Salona workshops at the international seminar in Marburg: "Sarkophage aus salonitanischen Werkstätten," *Akten des Symposiums "125 Jahre Sarkophag-Corpus"*, Marburg, 4-7 October 1995, Mainz am Rhein, 1998, pp. 169-181. The works dealing with sarcophagi from local Dalmatian workshops that had been published prior to this seminar discussed either individual examples of sarcophagi or groups of examples. However, even most of these works had been written by Cambi: "Sarkofag Gaja Albucija Menipa. Résumé," *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 63-64/1961-1962, Split, 1969, pp. 99-111 + plates IX-X; "Antički sarkofazi iz Like. Résumé," *Arheološka problematika Like*, Split, 1975, pp. 75-83; "Il reimpiego dei sarcofagi romani in Dalmazia," *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo*, Pisa 5-12 Sept. 1982, Marburg, 1984, pp. 75-92 (Marburger Winkelmann-Programm 1983); "Salona und seine Nekropolen," *Römische Gräberstrassen*, Munich, 1987, pp. 251-279.

Rezultate svojih istraživanja, analiza i opažanja iz višegodišnjega znanstvenog bavljenja dalmatinskim sarkofazima, odnosno, bolje bi bilo reći, salonitanskim sarkofazima (kojih je poznato oko 2 000 primjeraka, dok je iz drugih dalmatinskih radionica sačuvano tek desetak), N. Cambi donosi u šestom, sedmom i osmom poglavlju teksta. Ta poglavlja obrađuju oblike, dekoraciju i epigrafiju sarkofaga i sa znanstvenog su stajališta najvažniji dio knjige. U njima su detaljnim opisom, crtežima i fotografijama predstavljene sve forme sanduka i poklopaca sarkofaga, pri čemu autor razlikuje one načinjene od vapnenca od onih koji su u lokalnim radionicama isklesani od prokoneškog mramora. Istu je metodologiju primijenio i kod tipologizacije oblika raspoređa prednje strane sanduka sarkofaga. Pri tome je arhitektonske sarkofage, dakle one koji imitiraju neki građevinski objekt, izdvojio u posebno poglavlje.

Ustanovljeno je da najveći broj sarkofaga iz salonitanskih radionica koje autor naziva *standardni tip* ima oblik pravokutnog sanduka koji s prednje strane ima tri polja, pri čemu je natpis (*tabula ansata*) u središnjem polju. Svi su rimski sarkofazi imali poklopac, koji je u domaćim radionicama uglavnom tipološki bio na dvije vode.

U dijelu teksta koji analizira dekoracije salonitanskih sarkofaga ustanovljeno je, a s obzirom na činjenicu da velika većina njih pripada standardnom tipu, da je tipizirana *tabula* glavna dekoracija. Preostali sarkofazi, koji oblikom odstupaju od standarda, odstupaju i od standardne dekoracije.

U upoznavanju kulture, duhovnog te svakodnevnog života Salone veliku su ulogu odigrali epigrafski spomenici, a među njima i natpisi sa sarkofaga. Stoga je tim natpisima u knjizi posvećen i primjeren prostor. Oni koji su klesali natpise, radili su to po standardnim predlošcima latinske epigrafije. Salonitanske je natpise autor po sadržaju podijelio u tri vrste, a potom je analizirao svaku vrstu donoseći najvažnije primjere. Najzanimljiviji su dakako oni koji govore o običajima starih Salonitanaca. Tako se na pogrebnim natpisima osim posvete Manima navodi ime pokojnika koji leži u sarkofagu, godište,

part of the book. In them, all forms of sarcophagus coffins and lids are presented with detailed descriptions, sketches and photographs, wherein Cambi distinguishes between those made of limestone and those carved from Proconnesian marble in local workshops. He applied the same methodology to typologize the forms of arrangement of the frontal sections of sarcophagus coffins. He gave the architectural sarcophagi, meaning those which imitate any sort of building, their own chapter.

It has been established that the highest number of sarcophagi from the Salona workshops, which Cambi calls the *standard type*, are shaped like rectangular coffins on which the frontal side contains three fields, with the inscription (*tabula ansata*) in the central field. All Roman sarcophagi had lids, which in the local workshops were generally, in the typological sense, double gabled.

In that part of the text in which the decorations of the Salona sarcophagi are analyzed, it is ascertained that – given the fact that the vast majority of them are the standard type – the standardized tablet (*tabula*) was the principal decoration. The remaining sarcophagi which deviate from the standard also deviate from the standard decoration.

Epigraphic monuments, and among them the inscriptions on sarcophagi, played a vital role in the study of the culture and spiritual and everyday life of Salona. Therefore, suitable space in the book is dedicated to these inscriptions. Those who engraved the inscriptions worked according to the standard formulas of Latin epigraphy. Cambi divided the Salona inscriptions into three types based on their content, and he then analyzed each type, citing the most important examples. The most interesting are certainly those which speak of the customs of the ancient denizens of Salona. Thus, besides dedications to the Manes-gods, the sepulchral inscriptions also include the name of the deceased lying in the sarcophagus, and his/her occupation and character (it would appear that at the end of their lives, as indicated by the inscriptions, all had the most noble qualities, in line with the saying: *De mortuis nihil nisi bene*). They also state who among the bereaved relations or loved ones raised the monument, and sometimes even potential desecrators were threatened. Naturally, examples of sarcophagi prepared by buyers for themselves have also been preserved. From the analysis of the inscriptions, it would appear that after a certain time sarcophagi could even be resold, for others were laid in them besides the original owners, and this was documented with new, additional inscriptions. All of this not only occurred in Salona but elsewhere in the Empire as well, to which the bibliography in the book testifies.

su se bavili sarkofazima iz lokalnih dalmatinskih radionica koji su bili objavljeni do toga skupa raspravljali su ili o pojedinim primjercima sarkofaga ili pak o grupi primjeraka. Međutim i većinu tih radova uglavnom je napisao akademik N. Cambi: Sarkofag Gaja Albucija Menipa. Résumé, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, 1961–1962 [1969], str. 99–111 + table IX–X; Antički sarkofazi iz Like. Résumé, *Arheološka problematika Like*, Split, 1975, str. 75–83; Il reimpiego dei sarcofagi romani in Dalmazia, *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo*, Pisa 5–12 sept. 1982, Marburg, 1984, str. 75–92 (Marburger Winckelmann-Programm 1983); Salona und seine Nekropolen, *Römische Gräberstrassen*, München, 1987, str. 251–279.

zanimanje i karakter (na kraju svoga ovozemaljskog puta svi su, izgleda – kako čitamo na natpisima – bili najplemenitijega karaktera, sukladno onoj *De mortuis nihil nisi bene*). Navodi se i tko od ožalošćenih bližnjih podiže spomenik, ali se katkad navode i prijetnje onomu tko spomenik oskvrne. Naravno, sačuvani su i primjerci sarkofaga koje su sami sebi pripremili kupci. Iz analize natpisa čini se da su se sarkofazi nakon nekog vremena dali i preprodati jer se uz prvotne vlasnike u njih polažu i drugi, što se onda dokumentira novim, dodatnim natpisom. Sve navedeno nije se događalo samo u Saloni nego i drugdje u Carstvu, o čemu svjedoči u knjizi donešena bibliografija.

Ikonografija salonitanskih sarkofaga izuzetno je jednostavna. To je uvjetovano raščlambom prednje strane sarkofaga na tri polja. Srednje je polje bilo za natpis, pa su se ukrasi klesali samo s lijeve i desne strane. Na salonitanskim sarkofazima katkad su ukrašene i bočne strane i poklopac, ali i druge slobodne površine. Figuralni se ukrasi u najvećem broju sastoje od prikaza erota u najrazličitijim pozama: kako tuguju, kako drže baklju ili pridržavaju samu tabulu sarkofaga, ili kako pridržavaju girlande. Prikazi erota iz salonitanskih radionica nisu lokalni specifikum jer su nam poznati i iz drugih radionica, pogotovo onih iz grada Rima.⁷

Mitološke scene – koje su bile tako omiljene u slavnim radionicama grada Rima, Atike i Male Azije – domaće majstore nisu previše impresionirale.⁸ Premda su oni te sarkofage morali poznavati jer su ih njihove radionice nabavljale i prodavale zahtjevnijim (i bogatijim) kupcima, nisu se često inspirirali likovima s njihovih reljefa. Ipak, poneki bi se majstor upustio i u izradu mitoloških prizora. I to vrlo uspješno, što pokazuje i sarkofag koji se danas nalazi u crkvi Sv. Kaje Pape kraj Solina. Na njemu su prikazana tri Herkulova djela. Herkul je (uz Herma) prikazan i na jednom drugom djelomično sačuvanom sarkofagu koji se čuva u Zadru. Potonji, nađen u Naroni, spada u grupu sarkofaga s arhitektonskom raščlambom. Kako je bio izrađen od lokalnog kamena, spada u rijedak primjer, jer su se arhitektonski sarkofazi u domaćim radionicama izrađivali uglavnom od uvoznog mramora.

The iconography of the Salona sarcophagi is exceptionally simple. This was dictated by the breakdown of the front of the sarcophagus into three fields. The central field was reserved for the inscription, so the decorations were carved to the left and right. Sometimes, the lateral sides and lid, and even other available surfaces on the Salona sarcophagi were also adorned. Figural decorations mostly consisted of portrayals of Erotes in the most diverse poses: grieving, holding torches or holding the actual sarcophagus tablets, or holding garlands. The portrayals of Erotes from the Salona workshops were not only specific locally, for those from other workshops, particularly from Rome itself, are known.⁷

Mythological scenes – which were favoured in the famed workshops of Rome, Attica and Asia Minor – did not greatly impress local craftsmen.⁸ Even though they had to be aware of such sarcophagi, for their workshops purchased and sold them to more discriminating (and wealthier) customers, they were not often inspired by the images on their relief surfaces. Nonetheless, the occasional craftsman did also make mythological scenes, and very successfully so, as reflected in the sarcophagus today held in the Church of St. Caius the Pope next to Solin. It bears portrayals of three of the labours of Hercules. Hercules (together with Hermes) was also depicted on another partially preserved sarcophagus held in Zadar. The latter, found in Naronia, is part of the group of sarcophagi with architectural articulation. Since it was made of local stone, it is a rare example, for architectural sarcophagi from local workshops were usually made of imported marble.

Cambi sums up his research in the final chapters of the text. First he discusses the emergence of the standard type of the Salona sarcophagus and explains why this type, although subject to external influences, may be called the Salona type. This is followed by a chronology of local sarcophagi which were made in Dalmatia from the second century to the end of Antiquity. Since there are no precisely dated sarcophagi from the first two centuries, while the typology of shapes and iconography are generally uniform, he asserts that it was difficult to establish a reliable chronology. In cases when this was possible, Cambi used portrait analysis for dating. His chronological

⁷ K. Schauenburg, *Die stadtrömischen Erotensarkophage. Zirkusrennen und verwandte Darstellungen*, Die antiken Sarkophagreliefs V 2, 3, Berlin, 1995; D. Bielefeld, *Die stadtrömischen Erotensarkophage. Weinlese- und Ernteszenen*, Die antiken Sarkophagreliefs V 2, 2, Berlin, 1997; P. Kranz, *Die stadtrömischen Erotensarkophage. 1. Dionysische Themen*, Die antiken Sarkophagreliefs V 2, 1, Berlin, 1999.

⁸ B. Ewald – P. Zanker, *Mit Mythen leben. Die Bilderwelt der römischen Sarkophage*, München, 2004.

⁷ K. Schauenburg, *Die stadtrömischen Erotensarkophage. Zirkusrennen und verwandte Darstellungen*, Die antiken Sarkophagreliefs V 2, 3, Berlin, 1995; D. Bielefeld, *Die stadtrömischen Erotensarkophage. Weinlese- und Ernteszenen*, Die antiken Sarkophagreliefs V 2, 2, Berlin, 1997; P. Kranz, *Die stadtrömischen Erotensarkophage. 1. Dionysische Themen*, Die antiken Sarkophagreliefs V 2, 1, Berlin, 1999.

⁸ B. Ewald – P. Zanker, *Mit Mythen leben. Die Bilderwelt der römischen Sarkophage*, Munich, 2004.

U završnim poglavljima teksta autor rezimira svoja istraživanja. Najprije govori o nastanku standardnoga tipa salonitanskog sarkofaga te obrazlaže razloge zbog čega se taj tip, premda je bio podložan i vanjskim utjecajima, može nazivati salonitanskim. Slijedi kronologija lokalnih sarkofaga koji su se u Dalmaciji izrađivali od 2. st. do kraja antike. S obzirom na to da iz prva dva stoljeća nema precizno datiranih sarkofaga – a tipologija oblika i ikonografija uglavnom je jednolična – utvrdilo se da je bilo teško uspostaviti pouzdanu kronologiju. U slučajevima kad je to bilo moguće N. Cambi za datiranje se služio analizom portreta. Kronološka je analiza dovela do zaključka da su najraniji sarkofazi oni s netipičnom formom tabule, nastali do sredine 2. st. Pri kraju 2. st. počinju se izrađivati standardni salonitanski sarkofazi, kojih se razvoj može se pratiti do kraja 6. st. Taj razvoj karakterizira polagano nestajanje dekoracije i tabule s natpisnim poljem. U 6. st. sarkofazi su glatki s tek uklesanim križem u središtu prednjeg polja, ali se još uvijek izrađuju i od domaćeg kamena i od uvezenog mramora. Zanimljivo je da su ti jednostavni sarkofazi našli kupce i u drugim dijelovima Carstva. Rezimiranje je završeno kronološkom tablicom nadgrobnih spomenika u Dalmaciji, koja je izvanredno pregledna premda se podaci nižu u gustu vremenskom slijedu, naročito u prva tri stoljeća.

Naravno, valjalo je rasvijetliti i lokacije gdje su se sarkofazi postavljali. Tako posljednje poglavlje u knjizi govori o nekropolama sarkofaga u Dalmaciji. A najpoznatije rimske nekropole opet su iz Salone i bile su smještene kako je to tadašnji rimski zakon i nalagao – izvan gradskih bedema.

U katalogu koji slijedi nakon teksta i najčešće citirane literature (str. 7–93) predstavljen je 191 spomenik. Katalog je načinjen na način koji se trenutno koristi u arheološkim znanstvenim publikacijama. To znači da svaki spomenik (odnosno jedan sarkofag ili dio sarkofaga) predstavlja zasebnu jedinicu, a za svaku se jedinicu donose vrlo iscrpni podaci. To znači da možemo doznati porijeklo nalaza spomenika, mjesto čuvanja, mjere, opis današnjega stanja spomenika, vrijeme nastanka te literaturu u kojoj se dotad pominjao.

U poglavlju s tablama odlične su crno-bijele fotografije svih sarkofaga koji se u knjizi spominju (ili pak onoga što je od njih ostalo). Neki od spomenika predstavljeni su i s više fotografija, što omogućuje njihovu bolju vizualnu predodžbu. Fotografije je autoru ustupilo više osoba, kojima autor posebno zahvaljuje.

Knjiga *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji od II. do IV. stoljeća* završava opsežnim prijevodom na njemački jezik. Taj izvanredan prijevod prati autorov tekst iz prvog dijela knjige uz

analysis led to the conclusion that the earliest sarcophagi are those with atypical tablet forms, which appeared by the mid-second century. The standard Salona sarcophagi began to be made toward the end of the second century, and their development may be followed to the end of the sixth century. This development was characterized by the gradual disappearance of decorations and tablets with inscriptions fields. In the sixth century, the sarcophagi were smooth, with only an engraved cross in the middle of the frontal field, but they were still made of both local stones and imported marble. It is interesting that these simple sarcophagi found buyers also in other parts of the Empire. This summary concludes with a chronological table of gravestones in Dalmatia, which is exceptionally easy to consult, given that the data are arranged in a dense chronological sequence, especially in the first three centuries.

To be sure, some light had to be shed on the sites where the sarcophagi were installed. The last chapter in the book therefore speaks of the sarcophagus necropoleis in Dalmatia. The best known Roman necropoleis were once again those in Salona, and they were situated as dictated by Roman law of the time – outside of the city walls.

In the catalogue that follows the text and the most frequently cited references (pp. 7-93), 191 monuments are presented. The catalogue has been compiled in the manner currently employed in archaeological scholarly publications. This means that each monument (i.e., a single sarcophagus or part of a sarcophagus) constitutes a separate unit, and each unit is accompanied by very exhaustive data. This means that readers may learn of the origin of the monument's discovery, where it is currently held, a description of the monument's current condition, the time of its emergence and the literature in which it is mentioned.

The chapter containing the plates features excellent black-and-white photographs of all sarcophagi mentioned in the book (or what remains of them). Some of the monuments are presented in several photographs, which enables a better visualization. The photographs were provided to the author by a number of persons, to whom he conveys his gratitude.

The book *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji od II. do IV. stoljeća* ends with an extensive German translation. This exceptional translation adheres to the text from the first section of the book, with some minor divergences or supplements. I assume the latter emerged due to the need to adapt the text to the spirit of the German language, and also to make adjustments for German scholarly writing. The very end of the book contains an index of personal names and geographic terms.

poneka odstupanja ili nadopune. One su nastale, pretpostavljam, zbog prilagodbe duhu jezika, ali i u prilagodbi njemačkom znanstvenom arheološkom pismu. Na samome kraju knjige kazalo je osobnih imena i zemljopisnih naziva.

Prvi put od kad arheologija kao znanstvena disciplina postoji na hrvatskim sveučilištima (prvo predavanje iz arheologije održao je Izidor Kršnjavi 11. ožujka 1878. na tadašnjem Mudroslovnem, danas Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu) objavljena je knjiga u kojoj su predstavljeni svi značajni primjerci rimskih sarkofaga iz lokalnih dalmatinskih radionica kao i sinteza bitnih saznanja o njima. Podsjetimo da ovo nije prvi put da akademik N. Cambi objavljuje sintezna djela: 2000. g. objavio je knjigu *Imago animi* o antičkom portretu u Hrvatskoj, 2002. g. o antičkoj umjetnosti u Hrvatskoj, a 2005. g. o kiparstvu rimske Dalmacije. Napor koji valja uložiti u takve projekte velik je, pogotovo ako se zna da postoji i materijal koji nije otprije poznat u stručnoj literaturi, i pogotovo stoga što takvu pozamašnu djelu treba pristupiti s nužnom znanstvenom akribijom i uvidom u svjetsku literaturu. Knjiga je, usto, napisana po važećim postulatima objave antičkih spomenika, a to su: detaljan opis pojedinog djela, literatura i kvalitetna fotografija svakoga od njih kao i njihovih pojedinih markantnih detalja.

Za znanstvena i stručna djela kao što je ovo vjerojatno ne bi trebalo reći da su uzbudljiva, ali za ovu knjigu akademika Cambija to je, po nama, najtočniji izraz. A ono što potiče na radoznalost jesu podaci koje Cambi donosi u katalogu i pokazuje na fotografijama dosad neobjavljenih sarkofaga. To znači da ih on po prvi put predstavlja stručnoj javnosti te donosi najvažnije podatke o njima. S obzirom na to da je takvih sarkofaga znatan broj, ovom je knjigom stvoren temelj drugim istraživačima i poticaj za rasprave o najrazličitijim temama i uz upotrebu najrazličitijih metodoloških postupaka.

Eventualnim budućim autorima posao će međutim biti uvelike olakšan i bit će gotovo isključivo kabinetskoga karaktera jer je N. Cambi onaj mukotrpan dio sakupljanja, mjerenja, dokumentiranja crtežom i fotografijom obavio, kao što je dao i izvanrednu stručnu i znanstvenu analizu sarkofaga iz lokalnih radionica Dalmacije. Akademik N. Cambi još je jednom odradio golem i važan posao za hrvatsku arheologiju.

For the first time since archaeology has existed as a scholarly discipline at Croatian universities (the first archaeology lecture was held by Izidor Kršnjavi on 11 March 1878 at the Philosophy Faculty, today the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb), a book has been published which presents all of the significant examples of Roman sarcophagi from local Dalmatian workshops and a synthesis of essential knowledge of them. It should be recalled that this is not the first time Cambi has published a work of synthesis: in 2000 he published the book *Imago animi* on the portraits of Antiquity in Croatia; this was followed in 2002 by a work the art of Antiquity in Croatia, and in 2005 by a work on sculpture in Roman Dalmatia. The effort that must be invested in such projects is considerable, particularly if one bears in mind that there are materials not previously known in the scholarly literature, and that such demanding tasks must be approached with all due meticulous scholarly attention and with a full insight into the international literature. The book was furthermore written in compliance with the valid postulates for the publication of Classical monuments, and these are: a detailed description of each individual piece, references and high-quality photographs of each and their individual notable details.

Perhaps the word exciting is inappropriate for scholarly and technical works of this type, but in the case of Cambi's book it is most fitting. What inspires so much curiosity are the data which Cambi provides in the catalogue and shows in the photographs of until now unpublished sarcophagi. This means that he is presenting them to the scholarly public for the first time and providing the most important data on them. Since there are a considerable number of such sarcophagi, this book has laid down a foundation for other researchers and initiated discourse on a diversity of topics with the use of the most diverse methodological approaches.

The efforts of any potential future authors have been rendered much easier, and they will be rather exclusively bookish in their appeal, for Cambi has now already done those painstaking tasks of collection, measurement, and documentation by sketch and photograph, just as he also conducted an extraordinary professional and scholarly analysis of the sarcophagi from the local workshops of Dalmatia. Nenad Cambi has once more accomplished an enormous and vital task for Croatian archaeology.